

Jan Sonderen

Wie ben ik en wat staat mij te doen?

Over de waardeverheldering in een biografietraining voor pastores, geestelijk verzorgers en leraren godsdienst/levensbeschouwelijke vorming in een vriendschappelijke context

Wie ben ik?

‘Wie ben ik?’ is een veelomvattende levensvraag, die centraal staat in de biografietraining die ik geef in de opleiding voor pastores, geestelijk verzorgers en leraren godsdienst/levensbeschouwelijke vorming aan de School of Education van de Hogeschool InHolland te Amsterdam. In de zes jaren dat ik de biografietraining geef, heb ik ervaren dat zij een waardevol onderdeel is in de opleiding. In de training leren (vooral) derdejaarsstudenten aandachtig stil te staan bij en om te gaan met de vraag die mensen die zij in hun werk zullen gaan begeleiden, zich ook stellen – zeker als hun leven in een crisis terechtkomt: ‘Wie ben ik?’. Door zichzelf in de biografietraining de vraag: ‘Wie ben ik?’ te stellen en zich bewuster te worden van de waarden¹ die ze met betrekking tot zichzelf en hun eigen leven hanteren, oefenen studenten niet alleen hun gevoeligheid voor wat er leeft als je jezelf deze vraag stelt. Ze leren ook wat er bij komt kijken om vrij en waarachtig antwoord op deze vraag te geven, aan zichzelf en aan de ander (met een kleine en met een hoofdletter). Zoals in het gedicht *Wie ben ik?* van de Duitse theoloog en predikant Dietrich Bonhoeffer, dat hij als 38-jarige schreef in juli 1944 als gevangene van de Gestapo in Berlijn:²

*‘Wie ben ik? Ze zeggen mij vaak
dat ik uit mijn cel treed
gelaten, opgewekt, vast
als een hereboer uit zijn slot*

*Wie ben ik? Ze zeggen mij vaak
dat ik met mijn bewakers spreek
vrij, vriendelijk, helder
als gaf ik de bevelen*

*Wie ben ik? Ze zeggen mij ook
dat ik de dagen van het ongeluk draag
gelijkmoedig, glimlachend, trots
als iemand, gewend te winnen*

*Ben ik dat werkelijk,
wat anderen van mij zeggen?
Of ben ik slechts
wat ik weet van mijzelf?
Onrustig, verlangend, ziek*

¹ Een waarde zou ik willen omschrijven als iets dat door iemand of een groep in ere wordt gehouden. Zie hierover J.J.A. Mooij, *De wereld der waarden. Essays over cultuur en samenleving*, Amsterdam, 1987.

² Opgenomen in: Dorothee Sölle, *De heenreis. Gedachten over religieuze ervaring*, Baarn, 1978, p. 87v. (verwijzing naar Dietrich Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, München, 1970, p.135). Vgl. ook Dietrich Bonhoeffer, *Geborgen en getroost. Gedichten en gebeden*, Baarn, 2003, p. 15v.

*als een vogel in een kooi,
smachtend naar levensadem,
alsof iemand mijn keel wurgt
hongerend naar kleuren, bloemen,
naar vogelstemmen
dorstend naar goede woorden
naar menselijke nabijheid
bevend van toorn over willekeur
en de minste krenking,
opgejaagd door wachten op grote dingen,
machteloos bezorgd om vrienden
eindeloos ver,
te moe en te leeg om te bidden, denken
werken
mat en bereid
van alles afscheid te nemen?*

*Wie ben ik? Deze of gene?
Ben ik dan vandaag deze
en morgen een ander?
Ben ik beide tegelijk?
Voor mensen een huichelaar
en voor mijzelf
een verachtelijk klagende slappeling?
Of lijkt wat in mij nog rest
een verslagen leger
dat wanordelijk wijkt
bij een reeds gewonnen slag?*

*Wie ben ik? Eenzaam vragen drijft de spot met mij
Wie ik ook ben, Gij kent mij
U behoort ik toe, o God!*

Wie ben ik? Een enkel fragment uit mijn biografie

Het gedicht van Bonhoeffer draait om de vraag: ‘Wie ben ik?’ Deze vraag wordt in het gedicht door de ik-figuur vanuit drie perspectieven gesteld: vanuit het perspectief wat anderen over hem zeggen, vanuit het perspectief wat hij over zichzelf denkt en vanuit het perspectief van God.³ Gods perspectief – beknopt naar voren gebracht – geeft de beslissende wending aan het gedicht. Als ik deze perspectieven betrek op mijn eigen biografie en ik mijzelf de vraag: ‘Wie ben ik?’ stel, dan kom ik aan de hand van enkele – nu meer prozaïsche – interviewvragen tot de volgende antwoorden, die impliciet of expliciet waarden bevatten, m.a.w. personen of zaken die ik in ere wil houden. Zo ben ook zelf bezig met de waardeverheldering die ik in de biografietraining met de studenten nastreef.

Wie ben jij en waar kom je vandaan?

Zo’n 58 jaar geleden ben ik geboren in Scheveningen, nu woon ik in Zwolle – na Oldenzaal, Apeldoorn, Amsterdam en Joure. Sinds mijn gymnasiumtijd ben ik geboeid door theologie,

³ Zie voor een analyse van het gedicht van Bonhoeffer: Kees Waaijman, ‘Wie ben ik?’ in: *Speling*, 61/4 (2009), p. 42-48.

geschiedenis, filosofie, klassieke en semitische talen en culturen. Vanaf mijn studietijd heb ik daar een diepere invulling aan gegeven, en ben ik ook steeds meer geboeid geraakt door psychologie en psychoanalyse: ik heb de Klinische Pastorale Vorming gevolgd in Amersfoort en de psychoanalytisch georiënteerde Voortgezette Opleiding Pastorale Gespreksvoering in Amsterdam.

Wat is jouw (onderwijs-)achtergrond?

Tijdens mijn eigen studietijd ben ik begonnen met het verzorgen van onderwijs aan de theologische faculteit van de Universiteit van Amsterdam. Naast onderwijs heeft ook onderzoek mijn belangstelling: ik werkte als onderzoeker aan de Universiteit van Utrecht. Ik ben gepromoveerd op het gedachtegoed van de Nederlandse theoloog Oepke Noordmans. Verder ben ik zo'n twintig jaar als hervormd predikant werkzaam geweest, eerst in Friesland en later in Brabant.

Vanaf het begin van deze eeuw ben ik als docent bijbelwetenschap en geloofsbezinning, en later als rector, betrokken bij het Opleidingsinstituut voor theologie, levensbeschouwing en geestelijke begeleiding in Vrijzinnig Perspectief (OVP).⁴

Hoe zie je jouw rol en functie binnen de School of Education?

Binnen de School verzorg ik een flink aantal onderwijseenheden: christelijke theologie, homiletiek, liturgiek, biografietraining, pastorale en levensbeschouwelijke gespreksvoering en psychologie, training professionaliteit en spiritualiteit, werkplekanalyse, projectmanagement, stagebegeleiding.

Het is een voorrecht als docent te werken aan de enige Hogeschool in Nederland waar joden, christenen, moslims, humanisten en anderen een opleiding volgen tot pastor, geestelijk verzorger of leraar godsdienst/levensbeschouwelijke vorming. Zo maak ik van nabij mee welke spanningsvelden er leven in de interreligieuze en interculturele omgang tussen mensen in Nederland en welke mogelijkheden er ontdekt worden om met die spanningsvelden om te gaan. Ik vind het belangrijk om daarbij zoveel mogelijk aspecten met elkaar te verbinden zodat studenten uiteindelijk tot een degelijke, zeg maar competente, integratie kunnen komen. De resultaten daarvan zie ik dan terug komen in de praktijkonderzoeken en de levensbeschouwelijke verhandelingen aan het einde van de studie.

Wat zijn de leuke en de minder leuke kanten aan je functie?

Ik vind het boeiend om studenten in de loop van hun studie te zien groeien en persoonlijk, spiritueel en professioneel tot bloei te zien komen. Maar ik kan minder geboeid raken door abstraherende organisatieprocessen.

Wat is jouw visie op het huidige onderwijs?

Ik heb veel te maken met mensen die op latere leeftijd aan hun studie beginnen, veelal heel gemotiveerd. Het is heel belangrijk dat mensen wendingen kunnen blijven maken, zichzelf kunnen blijven verdiepen om daarmee weer anderen te kunnen begeleiden bij dat wat hen ten diepste beweegt in het leven.

Wat is je meest bijzondere ervaring binnen het onderwijs?

Regelmatig heb ik met studenten meegemaakt dat er weer beweging komt in vastgelopen situaties, professioneel, spiritueel en persoonlijk. Dat is elke keer weer bijzonder om te ervaren.

Welk attribuut op jouw werkkamer is je dierbaar?

⁴ Zie www.instituutovp.nl.

Dat is een leuke vraag. Tja, het bureau van mijn vader? Het is niet zozeer één attribuut als wel de hele sfeer van humanistische reflectie, van kunst en muziek, heel veel muziek.

In het voorgaande komt niet zozeer het perspectief naar voren wat anderen waarderenderwijs over mij zeggen, maar wat ik over mijzelf – en dan vooral in mijn functie als docent – denk. Ook het perspectief van God komt alleen impliciet ter sprake. Een bijbels humanistisch georiënteerd waardepatroon tekent zich bij mij af. Zo heb ik met het oog op waardeverheldering een enkel fragment van mijn biografie naar voren gebracht, een deel van de waarheid, en wel een sociaal gestold deel van de waarheid. De waarde en de waardering van deze waarheid en van andere waarheden uit mijn biografie staat nog open.

Collega Arnold Ziegelaar stelde mij enige tijd geleden de vraag door welke tekst ik recentelijk geïnspireerd was geraakt. Rond de biografietraining en de training professionaliteit en spiritualiteit die ik elk jaar voor de studenten verzorg, ben ik altijd weer bezig met het boek van de filosoof Otto Duintjer *Onuitputtelijk is de waarheid* (2002). Die constatering van Duintjer blijft me telkens weer inspireren: de waarheid is onuitputtelijk. Ik denk dat dit ook geldt voor de waarheid van mijn biografie, evenals voor die van mijn studenten en collega's (joden, christenen, moslims, humanisten en anderen). Wellicht is dit de gedachte die Wislawa Szymborska voor ogen had bij het maken van haar gedicht *Het schrijven van een c.v.*:⁵

Wat moet je doen?

*Je moet een aanvraag indienen
en bij die aanvraag een c.v. insluiten.*

*Ongeacht de lengte van het leven
moet het c.v. kort zijn.*

*Bondigheid en selectie zijn verplicht.
Vervang landschappen door adressen
en wankel herinneringen door muurvaste data.*

*Van alle liefdes volstaat de echtelijke,
en van de kinderen alleen die welke geboren zijn.*

*Wie jou kent is belangrijker dan wie jij kent.
Reizen alleen indien buitenslands.
Lidmaatschappen waarvan, maar niet waarom.
Onderscheidingen zonder waarvoor.*

*Schrijf zo alsof je nooit met jezelf hebt gepraat
en ver uit je eigen buurt bent gebleven.*

*Ga zwijgend voorbij aan honden, katten en vogels,
rommeltjes van vroeger, vrienden en dromen.*

*Liever de prijs dan de waarde,
de titel dan de inhoud.
Eerder de schoenmaat dan waarheen hij loopt,
hij voor wie jij doorgaat.
Daarbij een foto met één oor vrij.*

⁵ Wislawa Szymborska, *Einde en begin. Verzamelde gedichten*, Amsterdam, 2007, p. 257v.

*Zijn vorm telt, niet wat het hoort.
Wat hoort het dan?
Het dreunen van de papiervernietigers.*

Het gebruik van de biografie als methode

De waarde van een gestolde c.v. is – vanuit het perspectief van Szymborska – bedenkelijk en zeer betrekkelijk. De biografie, het levensverhaal van een mens, waarin het gestolde in beweging komt en smelt, is zoveel rijker.

Mijn biografietraining omvat zeven bijeenkomsten van 1 ½ uur en een tweedaagse bijeenkomst op het lichaam en geest verruimende landgoed Hydepark te Doorn. Dit vindt plaats in het derde jaar van de opleiding, als de studenten zich gaan concentreren op hun toekomstige beroepspraktijk.

In de beroepspraktijk van de pastor en de geestelijk verzorger is het werken met biografie een methode die veelvuldig wordt gebruikt. Het gaat daarbij om het interpreteren van de betekenissen van het levensverhaal. In de beroepspraktijk van onderwijsgeevenden, die vaak met opgroeiende jongeren werken, en van pedagogisch werkers, vormen levensverhalen het concrete decor waartegen lessen en individuele ontmoetingen vorm krijgen.

Het gebruik van de biografie – als methode – vindt plaats vanuit het inzicht, dat de voorbije levensloop in belangrijke mate bepalend is voor het huidige gedrag (doen en laten), de waardeoriëntatie (normen en morele opvattingen) en de overtuigingen (zingeving en levensbeschouwing). Toekomstige ontwikkelingen (ambities, toekomstontwerpen, plannen) komen voort uit en krijgen gestalte vanuit het geleefde verleden en beleefde heden. Voor de biografische benadering is deze drieslag verleden-heden-toekomst essentieel. In de biografietraining worden in verband hiermee onder andere de volgende vragen aangeboden:⁶

Verleden: ‘Is er in je verleden iets dat van grote invloed of van groot belang is geweest voor je spiritualiteit, en dat nu nog in je huidige leven een bepaalde rol speelt? Is er het verleden een ervaring, een omstandigheid of een persoon (personen) geweest die volgens jou van grote invloed was op je spiritualiteit en die nu nog op de een of andere wijze op je huidige spiritualiteit een zekere invloed heeft?’

Heden: ‘Is er in je huidige bestaan iets dat je van groot belang of van grote invloed acht voor je spiritualiteit? Is er in je huidige bestaan een omstandigheid of een persoon (personen) waaraan je met betrekking tot je spiritualiteit grote invloed toekent?’

Toekomst: ‘Zie je in je toekomst iets dat volgens jou van groot belang is voor, of van grote invloed zal zijn op je spiritualiteit? Zal er, voor je gevoel, een omstandigheid of een persoon (personen) zijn die van grote invloed zal zijn op je toekomstige beleving van spiritualiteit? Zal er in je toekomst iets zijn, een bepaald doel, waarvan je verwacht dat het voor je spiritualiteit een belangrijke rol zal spelen?’

Vragen die hierbij aansluiten zijn bijvoorbeeld: ‘Is er een aspect van je werk, studie of bezigheid waaraan je een belangrijke invloed toekent als het gaat om je spiritualiteit? In welke activiteiten krijgt spiritualiteit concreet gestalte in je huidige bestaan? Is er een bepaald gevoel dat je in verband brengt met je spiritualiteit? Ervaar je in je leven duidelijk een bepaald gevoel (bang, boos bedroefd, blij) als spiritueel?’

⁶ Zie *Praktische Theologie. Nederlands tijdschrift voor pastorale wetenschappen*, 31/1 (2004), p. 28v. Dit interessante themanummer is gewijd aan ‘de waarderingstheorie, de theorie over het dialogische zelf en het pastoraat’ (n.a.v. het werk van de Nijmeegse psycholoog prof. dr. Hubert J. M. Hermans). Het werk van Hermans heeft mij geïnspireerd bij de doordenking van de biografietraining. Zie over het werk van Hermans www.hubhermans.com en het artikel van T. H. Zock, ‘Dialogo en dominantie. Het meerstemmige zelf’, in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 60/3 (2006), p. 179-192.

Door de opzet van de gehanteerde vragenlijsten wordt duidelijk dat de spirituele dimensie van de biografie niet los staat van de algehele biografie. Spiritualiteit, geestelijk leven, heeft een aantal aspecten die gecultiveerd zouden moeten worden: oog hebben voor het leven als geheel; leven met aandacht voor de details van het leven; gebruik maken van je ervaring door daarop te reflecteren en daarvan te leren. Spiritualiteit staat voor: levenselan, levensoriëntatie, levensinrichting en levenskunst – het is een kunst om aandachtig leven vorm te geven. De biografietraining is gebaseerd op het principe van het ‘leren door ervaring’. Bij dit principe wordt leren als een permanent proces benaderd, waarbij hoofd en hart, denken en doen onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. De student wordt hierbij niet gezien als een hol vat, dat gevuld moet worden met kennis, maar als een levende persoon, die steeds weer nieuwe ervaringen opdoet en hieraan leert (hoe) te leven. Kennis is geen abstractum, het gaat om ‘levend weten’, weten (hoe) te leven. De uitgangspunten voor de biografietraining zijn vanuit dit ‘leren door ervaring’ als volgt te formuleren:

- De eigen verantwoordelijkheid van de student voor het eigen leerproces. Behalve dat het leerproces afhankelijk is van een goede structurering (verantwoordelijkheid van de docent), is het ‘rendement’ voor een belangrijk deel afhankelijk van de eigen inzet.
- Het leren vindt plaats door eigen ervaring en die van anderen. Je moet er zelf met huid en haar bij betrokken zijn, je moet bereid zijn jezelf te laten raken. Je staat zelf op het spel, in al je verlegenheid.
- Er wordt geleerd door te ‘doen’. Je gaat aan de gang met de vraag wie je moet, mag, wilt, kunt, durft te zijn, in al je onzekerheid.
- Reflectie op de eigen ervaring beweegt het proces voort. Je moet je eigen rol als pastor, geestelijk verzorger of leraar kritisch, en in zekere zin vanaf een afstand kunnen en durven bekijken.

Leren door ervaring is een manier van leren, die de nadruk legt op het praktisch handelen van de student. In de training ligt de nadruk – evenals in de daarop volgende werkcolleges pastorale en levensbeschouwelijke gespreksvoering en psychologie – op de persoonlijke, spirituele en professionele dimensies van de eigen biografie van de student. In de werkcolleges gespreksvoering en in de training professionaliteit en spiritualiteit (in het vierde jaar) werk ik met de studenten de verschillende facetten van het werken met biografie zowel schriftelijk als mondeling nader uit. Daarbij krijgt de integratie van persoon, inspiratie en professie rondom de vraag ‘Wie ben ik?’ gaandeweg meer nadruk, ook in relatie tot de spanningvelden die er leven in de eigen interreligieuze en interculturele omgang met anderen.

Niet alleen in vijandschap, maar ook in vriendschap kunnen mensen omgaan met deze spanningsvelden. Ik zie er regelmatig voorbeelden van, zowel onder docenten als studenten. Beslissend in vriendschap is – in de woorden van de classicus en filosoof Cornelis Verhoeven – ‘dat je niet op je tenen hoeft te lopen en evenmin voortdurend hoeft te hurken, maar je eigen taal mag spreken. Tegenover een vriend hoef je niet iemand anders te zijn; hij is er nu juist blij om dat je niet iemand anders bent’.⁷ Tot mijn grote plezier maak ik herhaaldelijk mee dat studenten die de biografietraining doen, op nieuwe wijze in gesprek raken met hun oude vrienden óf nieuwe vrienden ontdekken en zo zichzelf en hun en helderder kunnen ervaren en soms zelfs duidelijker zicht krijgen op hun eigen bronnen van geloof en vertrouwen.

⁷ Zie Cornelis Verhoeven, *Twaalf confidenties. Filosofische bespiegelingen*, Amsterdam, 2001, p. 26-32 (*Confidentie over vriendschap*).

Van de vraag 'Wie ben ik?' naar eigen antwoorden

Hiervoor had ik het over spanningvelden in de interreligieuze en interculturele omgang tussen mensen die ik van nabij meemaak, *in casu* in de biografietraining. Voor de omgang daarmee heb ik veel aan het werk van Hans Küng.⁸ Küng reikt een kernwaarde aan: *humaniteit, menselijkheid*. Die kernwaarde gebruik ik in de biografietraining als vraag, namelijk de vraag: *welke bijdrage lever jij aan de humaniteit, aan de menselijkheid?* Zowel joden, christenen, moslims, humanisten en anderen blijken in de training veel van de kernwaarde van Küng op te steken.

Als ik zelf de vraag 'welke bijdrage lever jij aan de humaniteit, aan de menselijkheid?' moet beantwoorden, dan is er een professioneel en een existentieel antwoord.

Mijn professionele antwoord is: studenten helpen om hun antwoorden te verhelderen. Daartoe is reflectie op de gezochte en gevonden eigen waarden in het chaotische leven nodig: Wat moet, mag, wil, kan, durf ik in mijn persoonlijke, spirituele en professionele leven? Wat zijn mijn voornaamste waarden? Hoe verhouden ze zich tot elkaar? Sta ik erachter en leef ik er ook werkelijk mee? Dan zijn dit ook de waarden waardoor ik geraakt, misschien zelfs gekwetst kan worden. Herkenning van je eigen geraaktheid en gekwetstheid is een belangrijke voorwaarde om je als professional tot je eigen waarden en je eigen daarmee verbonden emoties te kunnen verhouden. Zo wordt een student gaandeweg duidelijker wat hem of haar te doen staat. Dat is een kwestie van waardeverheldering.

Wat mijn existentiële antwoord betreft: als ik antwoord geef op de vraag 'wat staat mij te doen?', dan voel en denk ik dat ik me telkens opnieuw zo helder en duidelijk mogelijk dien te realiseren wat het betekent dat ik zelf, in al mijn verlegenheid en onzekerheid, geloof dat ieders leven een gave van God is en dat het in het leven ten diepste draait om het ervaren van de relatie tussen ik en jij, ik en Gij, in zwijgen en spreken. Gods perspectief – beknopt naar voren gebracht – geeft de beslissende wending. Met de woorden van de dichter P.N. van Eyck:⁹

*Gij zijt mij overal nabij,
In ieder ding: gij ziet naar mij,*

*Of ik u aanzie en herken,
En, een met u, gelukkig ben.*

*Wel blijf ik dikwijls blind voor u
En reis ik ver van hier en nu,*

*Of ergens 't veilig eiland is
Waar 'k troost of slaap vind voor gemis.*

*Maar soms ben 'k onverwacht weer thuis.
Gij roept mij zachtjes. In 't geruis*

Van wind en blaren langs het raam

⁸ Er zijn de laatste jaren twee leerzame publicaties van Küng met levensherinneringen uitgekomen en in het Nederlands vertaald. In 2003 verscheen het eerste deel: *Bevochten vrijheid* en in 2008 het tweede en laatste deel: *Omstreden waarheid* bij uitgeverij Kok. Temperamentvol en beeldend beschrijft Küng hoe de ingrijpende omwentelingen in de interreligieuze en interculturele betrekkingen in de wereld ook hem veranderden, en legt hij uit hoe hij zelf tot fundamentele keuzes in zijn leven kwam; zie ook zijn in 2010 verschenen *Wat ik geloof*.

⁹ Opgenomen in: Gerrit Komrij, *De Nederlandse poëzie van de negentiende en twintigste eeuw in duizend en enige gedichten*, 11e druk, Amsterdam, 1996, p. 534-536.

Hoor ik de fluistring van mijn naam,

*Of in een glinstring van 't licht
Zie ik uw wachtend aangezicht.*

*Als ik dan schuchter tot u kom,
Wordt het zo wonder-stil rondom,*

*Zo vreemd en wonder-stil in mij,
Dan is er enkel ik en gij,*

*Neen, gij alleen en wat gij zijt:
Mijn eind van menigvuldigheid,*

*Mijn oorsprong waar ik ongedeerd
In liefde toe ben weergekeerd...*

*Maar dan, ontwaakt tot de oude droom,
Hoor ik de wind weer in de boom,*

*En zie de kleine dingen aan,
Die stil en ernstig voor mij staan,*

*Verzonken in hun eigen rust.
Zo, van ons diep verband bewust,*

*Heb ik hen lief en hoor hen,
Met wie 'k in u gelukkig ben,*

*En tot die nieuwe zin gewijd
Wordt al wat is nu werkelijkheid.*

Om verder te lezen

- Ernst Bohlmeijer, Lausanne Mies, Gerben Westerhof, *De betekenis van levensverhalen. Theoretische beschouwingen en toepassingen in onderzoek en praktijk*, Houten, 2007.
- Ernst Bohlmeijer, *De verhalen die we leven. Narratieve psychologie als methode*, Amsterdam, 2007.
- Wil Derkse, *Over vriendschap*, Tiel, 2010.
- Joep Dohmen en Frits de Lange (red.), *Moderne levens lopen niet vanzelf*, Amsterdam, 2006.
- Ruard Ganzevoort en Jan Visser, *Zorg voor het verhaal. Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding*, Zoetermeer, 2007.
- Eberhard Jüngel, *Wertlose Wahrheit. Zur Identität und Relevanz des christlichen Glaubens*, 2. Aufl., Tübingen, 2003.
- Dolph Kohnstamm, *Ik ben ik. De ontdekking van het zelf*, Amsterdam, 2002.
- A. Ladan (red.), *Over normen en waarden. Psychoanalytische visies*, Amsterdam/Meppel, 1995.
- Martha Nussbaum, *Wat liefde weet. Emoties en moreel oordelen*, Amsterdam, 2002.

- Arthur Polspoel, *Wenen om het verloren ik. Over verlies en rouwen*, Kampen, 2003.
- Gabriël Prinsenberg, *Biografisch leven en werken. Het levensverhaal in kaart brengen*, Amsterdam, 2005.
- Theo Royers, *Emoties in de zorg*, Houten, 2005.
- www.biografieinstituut.nl; de site van het Biografieinstituut aan de Rijksuniversiteit Groningen.